

*аспірант кафедри світової літератури
факультету філології та журналістики
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

ІСТОРИОСОФІЯ Й АНТИФРАЗИС У ПОЕМІ «МАЗЕПА» ДЖ. Г. БАЙРОНА

Епістемологічна своєрідність історіософії знаходить об'єктивне пояснення у факті її буття в національних культурах, де на перетині дійсно трагічних обставин та особливих «кордоцентричних» ментальних стереотипів світосприйняття склалась унікальна свідомість, особливе трагічне ставлення до своєї історії, яка сублимована вірою в світле майбутнє. Історіософія, як і українська філософська культура загалом, розпочинається з рецепції релігійно-філософських ідей візантійського «Півдня». Вдумливе вивчення масиву літератури дає змогу зробити висновок про недостатню відрефлектованість історіософської тематики [3, с. 81]. Поняття історіософії залишається загалом концептуально непроясненим і довільно використовуваним.

У добу романтизму поняття «історизм» набуло особливого значення. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. сформувалися різні концепції історичного кругообігу. Глибини національного минулого у зв'язку із сучасними процесами цікавили багатьох письменників-романтиків. Тенденція «народного духу» по-особливому відбилася в романтичному світогляді. Романтики вимальовують на сторінках творів не лише героїв із минулого, а й історичні постаті, суспільство, маси та народи. Англійський митець Дж. Байрон у поемі «Мазепа» поєднав історію та релігію української й англійської культур. У поемі «Мазепа» Дж. Байрон створив колоритні образи України й відомого українського політичного діяча І. Мазепи.

У сучасному літературознавстві образ І. Мазепи та його рецепцію у світовій літературі розкрили М. Наєнко («Інтим письменницької праці», 2013 р.), Д. Наливайко («Мазепа в контексті європейського романтизму», 2006 р.), С. Павличко («Дж. Байрон. Нарис життя і творчості», 2001 р.), І. Дубашинський («Джордж Гордон Байрон» 1985 р.) та ін. У працях науковці звернули увагу на історію України й національного героя І. Мазепу.

Мета статті – проаналізувати художню специфіку історичної доби й образ І. Мазепи, що знайшли втілення в романтичній поемі «Мазепа» Дж. Байрона. Поставлена мета зумовила розв'язання таких основних завдань: визначити антифразис у поемі «Мазепа» Дж. Байрона; виявити авторську позицію та розглянути символіку в поемі «Мазепа» Дж. Байрона.

Термін «європейський романтизм» – новий тип ідеології, що охопив різні аспекти людської свідомості (історію, філософію, право, політичну економію, психологію, різні галузі мистецтва, зокрема й літературу). На сучасному етапі розвитку літературознавства зміна системи світоглядних орієнтацій і цінностей вплинула на визначальну ідею романтичного стилю. Творча свобода та фантазія становили центр романтичного світогляду [5, с. 67].

Визначною течією романтизму, що спричинила появу історичної поеми, історичного роману й історичної драми, стала історико-поетична, або вальтер-скоттівська. Друга назва цього напрямку пізнього романтизму походить від імені її основоположника – В. Скотта, творця «романтичного історизму» та «літературного батька» історичної поеми й роману. Ця цілковито зосереджена на історичній тематиці течія набула значного поширення в європейській літературі [1, с. 5]. Літературознавець Д. Наливайко акцентує увагу на понятті «народний романтизм», заснованому на народних піснях, думках і легендах. В українському літературознавстві фігурує термін «фольклорно-історична течія», що підкреслює важливість фольклорних елементів у процесі змальовання минувшини крізь призму романтичного історизму [1, с. 102].

Унаслідок світоглядно-естетичних зрушень наприкінці XVIII – на початку XIX ст. виникло розуміння часу та простору як історичних категорій, а людини – як історичної істоти. Дослідниця І. Арендаренко вважає, що «в романтизмі з'являється історична свідомість, за якою світ перебуває в стані безперервного руху й розвитку. Світ і людина мають минуле, сучасне й майбутнє, що проявляються в індивідуально-історичних формах. Тому не існує іншого виду самопізнання, крім історичного. Без знання минулого не можна зрозуміти сучасність, тільки знання історії дає розуміння ідеї розвитку людства [1, с. 102]. До речі, українському, так само як англійському, німецькому, французькому, польському й іншим національним формам романтизму, притаманне поєднання принципів історизму й народності. За композиційними особливостями історико-романтичні поеми поділяються на дві групи: перша – невеликі за обсягом поезії з однією історичною сюжетною лінією, умотивованими епізодичними діями, відсутністю заплутаних інтриг і невеликою кількістю персонажів; друга – великі за обсягом твори зі складною сюжетною побудовою. У контексті англійського романтизму до першої групи належить поема «Поле Ватерлоо» В. Скотта, сюжетна дія якої розгортається вмотивовано, послідовно та стосується тільки подорожі автора на поле Ватерлоо. Логічно, що коли ліричний герой приїздить на назване історичне місце, то перед його очима постають картини саме цієї минулої легендарної битви. Решта англійських історико-романтичних поем увійшли до другої групи, наприклад: «Пісня останнього менестреля», «Марміон», «Пані озера», «Рокбі», «Володар островів», «Гарольд хоробрий» В. Скотта, «Граф Джуліан» В. Лендера, «Родерік – останній із готів» Р. Сауті, «Мазепа» Дж. Байрона та ін.,

причому в деяких поемах любовна тематика вочевидь переважає. Подеколи любовна лінія, гармонійно доповнюючи історичний сюжет, вносить ліричний струмінь і оживляє статику колишніх подій [1, с. 127].

Літературознавець Д. Наливайко виокремлює з усіх діячів української історії І. Мазепу. Є багатющий матеріал, який свідчить про велику популярність його в європейській літературі, історіографії, історіософії, живописі, музиці, театральному мистецтві тощо.

Романтична поема «Мазепа» Дж. Байрона – натхненний твір про наполегливу та стійку особистість «байронічного типу» («байронічного героя»). У поемі «Мазепа» можна простежити дві основні сюжетні лінії для створення повного й об’єктивного уявлення про українського героя. Перша сюжетна лінія пов’язана зі службою Мазепи Карлу XII. Головний герой – не вигадана загадкова постать, а відома історична особистість, котра жила й діяла відносно недавно, була в складних і суперечливих відносинах із такими можновладцями, як польський король Ян Казимир, шведський король Карл XII, російський цар Петро I. Одному з них Мазепа служив у молоді роки, із другим був союзником у війні, а проти третього пішов на спротив.

“Will, Sire, with such a hope, I’ll track
My seventy years of memory back:
I think’t was in my twenty eth spring, –
Aye’t was – when Casimir was King” [9, с. 212].

«Вернувся я в давезні дні,
Коли доводилось мені
Ходити пажем в царський двір,
Де був король Ян-Казимір» [6, с. 211].

(Переклад О. Веретенченка)

Друга сюжетна лінія пов’язана з любовною колізією, але вона не є основною в поемі Дж. Байрона. У художньому образі Мазепи переважає суспільна домінанта, його думка про Україну, зв’язок із рідною землею.

Твір «Мазепа» – не історичне відтворення реальної постаті І. Мазепи, а поетичне уявлення про романтичну, сильну й переможну особистість, яке склалося в автора із прочитаного ним твору Вольтера «Історія Карла XII». Дж. Байрон торкається іронічним пером «таємних ходів», якими блукає людська доля, наприклад:

“Me – one day o’er their realm to reign!
Thus the vain foolw ho strove to glut
His rage, refining on my pain,
Sent me forth to the wilderness, Bound – naked – bleeding –
And a lone” [9, с. 233].

«О знав би я, що оживу –
Й візьму гетьманську булаву!
Так був я гнаний на коні
У далину широкополю» [6, с. 235].

(Переклад О. Веретенченка)

Дж. Байрон не був істориком, але на прикладі поеми «Мазепа» унаочнюється відмінність між історіографічним та історіософським сприйняттям. Поняття історіософії трансцендентне та втаємничене. Підхід історіософії до історії не фактологічний, він феноменологічний, тобто «фізика» подій не відтворюються, проте досягається їхня метафізика [2, с. 19]. Російський дослідник Р. Юсуфов зазначає: «Історіософія вводить до історії експресію одкровення, тобто розвиває думку автора». До історіософії входить «людська» історія, «шекспірівсько-вальтер-скоттівська», «пушкінська», «гоголівська», «шевченківська», додаємо й «байронівську». Так, Дж. Байрон зазвичай передає сатиричне зображення дійсності суб’єктивно. Воно залежить, передусім, від світоглядної позиції, політичної орієнтації, моральних засад автора, психологічного складу його характеру, темпераменту, ерудиції, засуджує те чи інше негативне явище суспільного життя. У поемі «Мазепа» Дж. Байрон максимально наближається до розуміння суспільно-історичних закономірностей, тобто визначає місце людини в суспільстві та Всесвіті. У метафізично-символічному дискурсі митець зобразив людину піщинкою у Всесвіті:

“Up on the slain when battle’s o’er;
And some long winter’s night hath shed
Its frost o’er every tamber shead –
So cold and stark – the raven’s beak
May peck un pierce deach frozen cheek” [9, с. 222].

«На трупах, що на полі бою
Лежать без похорон зимою
Багато буряних ночей
Бліді, холодні, задубілі –
І чорні ворони не в силі
Викльовувати їх очей» [6, с. 223].

(Переклад О. Веретенченка)

Особливе місце в поемі «Мазепа» Дж. Байрона посідає тема кохання. Любов у зображенні англійського поета пов’язана із символічним образом світла, вогню, який може сильно палати або раптово згаснути.

“Conveying, as the electric wire,
We know now how, the absorbing fire.
I saw, and sighed – in silence wept,
And still reluctant distance kept,
Until, I was made known to her,
And we might then and the reconfer
Without suspicion – then, even then,
I longed, and was resolved to speak” [9, с. 215].

«Як електричний дріт, либонь,
Вулканізуючий вогонь.
Я подивився і побачив –
Той пильний зір багато значив.
Душею плакав, як маля,
Але тримався віддала,
Чекаючи на слухний час,
Аж доки познайомлять нас» [6, с. 215].

(Переклад О. Веретенченка)

Дж. Байрон майстерно змальовує духовно-психологічний образ Івана Мазепи. Поет відтворює головного героя з безперечною симпатією. В образі Мазепи втілені такі риси байронізму, як мужність, стоїчна витримка й

самовладання в найтяжчих випробуваннях, а також незламність під ударами немилосердної долі.

“And, starting to each accent sprang
As from a sudden rumpet’s clang:
Me antime my cords were we twith gore,
Which, oozing through my libs, ran o’er;
And in my tongue the thirst became
A something fierier far than flame” [9, с. 221].

«І він стрибав, і швидко біг.
Тим часом гострі ланцюги
Врізались більше від ваги,
Кривавим потом промокрілі,
Який стікав по всьому тілі,
А спрага пражила язик,
Вогонь – і той би так не пік» [6, с. 223].

(Переклад О. Веретенченка)

Дж. Байрон у поемі «Мазепа» органічно поєднав історичну правду з художньою вигадкою. Англійський митець ніколи не бував в Україні, проте текст поеми свідчить, що він мав певні уявлення про її природу й історію. Дж. Байрон опрацьовував історичні джерела про минуле України, автор не приховує свого захоплення героїчною боротьбою українського народу за свободу.

“Twas a wild was te of underwood,
And here and there a chestnut,
The strong oak, and the hard lypine;
But far apart – and well it were,
Or else a different lot were mine –
The boughs gave way, and did not tear” [9, с. 222].

«Широка то була рівнина –
Безкрая, дика, мовчазна:
Подекуди росла ліщина,
Каштан, чи дуб, або сосна.
Та дуже добре, що гілля
Скрізь розхилилося здала,
А не було б того роздолля,
Мене спіткала б інша доля» [6, с. 223].

(Переклад О. Веретенченка)

Для індивідуального стилю Дж. Байрона характерна авторська іронія. В яскравих пейзажах Дж. Байрон зазвичай укріплював історичні «реліквії», деталі та ремінісценції. У такий спосіб виникає контраст між природою, величною та вічною, і «слідами історії», що промовисто засвідчує нетривкість і минуність усього людського, його підвладність часові. У цих зіставленнях поет знаходив багату поживу для філософських роздумів про долю народів й усього людства, на які падає сумовитий відтінок світової скорботи [7, с. 15]. Романтична іронія, яка з’являється в зображенні оніричного простору, створює ефект тривоги за майбутнє, за долю народу.

“Spread sthrough the shadow of the night,
And on ward, onward, onward – seems
Like precipices in our dreams,
To stretch beyond the sight;
And here and there a speck of white” [9, с. 225].

«Там поле стелиться безкрає
І далі, далі утікає,
Неначе урвища страшні,
Які ми бачимо вві сні» [6, с. 228].

(Переклад О. Веретенченка)

У поемі «Мазепа» Дж. Байрон створює літературно-образні алюзії, які свідчать про авторський нахил до узагальнень і спроб вийти за межі конкретної ситуації на виміри людського буття. Дж. Байрон моделює метаморфози людських доль і характерів за допомогою іронічного антифразису. Антифразис – троп, різновид енантіосемії, який будується на вживанні слова в протилежному значенні. Як і в інших засобах вторинної номінації, перенесення значення в антифразисі відбувається заради емоційного забарвлення предмета, розкриття його різних ознак і особливостей, а основною його стилістичною функцією є створення іронічного ефекту [4, с. 89]. Наприклад, митець порівнює молодість і зрілість головного героя, які втілюють образ незворотного часового плину:

“For I had strength – youth – gaiety,
A part, not like to this ye see,
But smooth, as all is rugged now,
For time, and care, and war, have ploughed” [9, с. 213].

«Я мав і молодість, і міць,
Рум’янець повний серед лиць
І шкіру ніжну, молоду,
А нині зморшки на виду.
Бо час, турботи і війна
Своє зробили. Все мина» [6, с. 213].

(Переклад О. Веретенченка)

Отже, безмежна кількість подій минулого залишається поза межами людської пам’яті. Завдяки блискуче написаній поемі «Мазепа» Дж. Байрона світ ще раз звернув увагу на українську історію, побачив поетичні картини безмежного українського степу й героїчну постать Івана Мазепи. Образ українського гетьмана чудово втілює романтичного героя байронічного типу. Безупинний галоп коня (мотив, що сам по собі значно вплинув на романтичну уяву) є водночас знаряддям долі, яка готувала Івана Мазепу до великих політичних звершень. Навіть остаточна поразка гетьмана наділяє його додатковим німбом мучеництва. Усі ці елементи структури твору несли в собі символічний зміст, що легко переростав у міф, хоч у свідомі наміри автора не входило творення міфічного образу. На образ Івана Мазепи звертав увагу не тільки Дж. Байрон, а й митці європейського романтизму (Т. Жеріко, Е. Делакруа, В. Гюго, Ф. Ліст, А. фон Шаміссо, Р. фон Готшалль, Й. Фріч та ін.), які зобразили І. Мазепу як колоритного, непересічного, волелюбного та нескореного героя в незвичайних обставинах, що цілком відповідало їхньому ідеалу.

Література:

1. Арендаренко І. По дорозі й назустріч (англійська та українська романтичні поезії: порівняльна типологія і поетика) / І. Арендаренко. – Київ : ПЦ «Фоліант», 2004. – 216 с.
2. Барабаш Ю. Історіософія Тараса Шевченка / Ю. Барабаш // Слово і час. – 2004. – № 3. – С. 15–37.
3. Кислюк К. Українська історіософія: концепт і концепція / К. Кислюк // Філософська думка. – 2007. – № 4. – С. 75–93.
4. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль, 2008. – 432 с.
5. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : ВЦ «Золоті лаври», 2001. – 636 с.
6. Байрон Дж. Мазепа / Дж. Байрон ; пер. з англ. Н. Жлуктенко. – Харків : Фоліо, 2005. – 477 с.
7. Наливайко Д. Мазепа у контексті європейського романтизму / Д. Наливайко. – Київ : ВЦ «Веселка», 2006. – 30 с.
8. Павличко С. Зарубіжна література: дослідження та критичні статті / С. Павличко. – Київ. – 2001. – 559 с.
9. The works of Lord Byron. Poetry. Vol. IV. – London, 1901. – 580 p.

Анотація

I. РЕВА. ІСТОРИОСОФІЯ Й АНТИФРАЗИС У ПОЕМІ «МАЗЕПА» ДЖ. Г. БАЙРОНА

У статті виявлено характерні риси романтичного міфу й історіософії в поемі «Мазепа» Дж. Байрона. Виявлено модальність уживання понять «контраст» і «антифразис». Простежено функціонування іронії як стильової ознаки романтичної поеми «Мазепа» Дж. Байрона. Розкрито форми вираження авторської позиції щодо питань особистості та її ролі в історії, щодо життя й смерті, добра й зла. У статті розглянуто художні засоби втілення легендарної постаті Івана Мазепи та поетичного образу України в поемі Дж. Байрона. Досліджено специфіку використання символів у поемі «Мазепа». Творчість Дж. Байрона, його традиції та новації розглянуто в контексті розвитку англійського та європейського романтизму.

Ключові слова: романтична поема, контраст, антифразис, історіософія, сатира, іронія, авторська позиція.

Аннотация

II. РЕВА. ИСТОРИОСОФИЯ И АНТИФРАЗИС В ПОЭМЕ «МАЗЕПА» ДЖ. Г. БАЙРОНА

В статье выявлены характерные черты романтического мифа и историософии в поэме «Мазепа» Дж. Байрона. Выявлена модальность употребления понятий «контраст» и «антифразис». Прослежено функционирование иронии как стиливого признака романтической поэмы «Мазепа» Дж. Байрона. Раскрыты формы выражения авторской позиции по вопросам личности и ее роли в истории, жизни и смерти, добра и зла. В статье рассмотрены способы воплощения легендарной фигуры Ивана Мазепы и поэтического образа Украины в поэме Дж. Байрона. Исследована специфика использования символов в поэме «Мазепа». Творчество Дж. Байрона, его традиции и новации рассмотрены в контексте развития английского и европейского романтизма.

Ключевые слова: романтическая поэма, контраст, антифразис, историософия, сатира, ирония, авторская позиция.

Summary

I. REWA. HISTORIOSOPHY AND ANTIPHRAISIS IN THE POEM “MAZEPPA” BY J.G. BYRON

The article deals with characteristic features of the romantic myth and historiosophy in the poem “Mazeppa” by J.G. Byron. The modality of using concepts “contrast” and “antiphraisis” has been revealed. The functioning of irony as a stylistic feature of the romantic poem “Mazeppa” by J.G. Byron has been traced. Forms of the expressing of author’s position concerning questions of personality and its role in history, life and death, good and evil have been exposed. The article deals with the ways of embodiment of the fabulous figure of Ivan Mazeppa and poetic image of Ukraine in J. G. Byron’s poem. The specific character of the use of symbols in the poem “Mazeppa” has been investigated. J.G. Byron’s creative work and his traditions, innovations have been considered in the context of the development of English and European romanticism.

Key words: romantic poem, contrast, antiphraisis, historiosophy, satire, irony, author’s position.